

Nieuwsbrief van het Cuypersgenootschap, vereniging tot behoud van negentiende- en twintigste-eeuws cultuurgood in Nederland. Verschijnt driemaal per jaar.

Inhoud

Excursie en ledenvergadering tijdens Vitruvius-congres	1
Redactioneel	2
Het Cuypersgenootschap in Düsseldorf	2
De Nieuwsbrief en de Sluitsteen	3
Nieuwe steun Weeshuis in Nijmegen	3
St.-Agathakerk Beverwijk op rijkslijst	4
Vrouwengevangenis Leiden geen rijksmonument	5
Het MSP en de tendens tot sloop	5
Strijd om Van Abbemuseum duurt voort	7
Durf te kiezen voor pluriformiteit	8
Aanvraag postkantoor Bergen op Zoom	10
Clemenskerk te Hilversum bedreigd	12
Herplaatsing interieurstukken in Utrechtse kathedraal	15
Verslag studiedag kerkinterieurs	16
St.-Jozefkerk Landgraaf gerestaureerd	16
Kerkennieuws	17
Advertentie	22

Excursie en ledenvergadering tijdens Vitruvius-congres

— Gert van Kleef

Enige weken geleden hebben de leden van het Cuypersgenootschap een uitnodiging

ontvangen voor het Vitruvius-congres op 13, 14 en 15 oktober a.s. in Heerlen. Dit congres, dat wordt georganiseerd door het Vitruvianum, het Cuypersgenootschap en BouwMECC 95 heeft de erfenis van Vitruvius voor de bouwkunst van de latere eeuwen als onderwerp. Centraal staat de invloed van Vitruvius op de architectuur van de negentiende en twintigste eeuw. Derhalve is dit congres voor leden van het Cuypersgenootschap bijzonder interessant.

Gezien het bijzondere programma van dit congres heeft het bestuur van het Cuypersgenootschap de **najaarsexcursie** opgenomen in het Vitruvius-congres. Op zondag 15 oktober wordt er aandacht besteed aan de architecten Peutz, Dom Hans van der Laan en Jan Stuyt en wordt er een excursie georganiseerd naar de Abdij St. Benedictusberg te Mamelis, een hoogtepunt uit het werk van Dom Hans van der Laan. De belangrijke kenner van het werk van Dom van de Laan, Richard Padovan, zal tijdens de excursie een toelichting verstrekken. In de abdij is er gelegenheid een korte dienst bij te wonen.

Het is mogelijk alleen deel te nemen aan het programma voor deze zondag, dat aanvangt om 10.30 uur en eindigt om 16.30 uur. De kosten bedragen f 50,- en voor studenten f 37,50 inclusief de lunch. Voor verdere informatie over programma en in-

schrijving wordt verwezen naar de folder die u eerder over het Vitruvius-congres heeft ontvangen. Indien u hierover niet meer beschikt, kunt u een nieuw exemplaar bij de penningmeester vragen.

De **algemene ledenvergadering** zal aansluitend aan de excursie worden gehouden in café Max van het Golden Tulip Hotel te Heerlen en vangt aan om 16.30 uur. De agenda is als volgt:

1. Opening
2. Jaarverslag
3. Financieel verslag
4. Bestuurswisselingen
5. De Sluitsteen
6. Verslag van de diverse acties
7. Rondvraag
8. Sluiting

De algemene ledenvergadering is uiteraard voor elk lid toegankelijk, ook voor leden die niet deelnemen aan de excursie.

Redactioneel

— Rens Swart

In deze derde Nieuwsbrief, naast onder meer enige berichten over de voortgang van acties waarover eerder is bericht, veel aandacht voor het Van Abbemuseum in Eindhoven, gebouwd door A.J. Kropholler en ernstig bedreigd.

Gert van Kleef bericht over de voortgang en verduidelijkt tevens de procedures zoals die gevolgd kunnen worden als het hard tegen hard gaat — en daar lijkt het nu toch wel op. Een gebouw is beschermd zodra een aanvraag tot plaatsing op de rijkslijst is ingediend en deze voorbescherming blijft van kracht zolang niet onomstotelijk vaststaat dat het gebouw niet beschermd zal worden, dus zolang er nog beroepen lopen. Dit kan voor de eigenaar onaangenaam zijn, met name wanneer men

moedwillig verzuimt de gevolgen van de voorbescherming in te calculeren, zoals de gemeente Eindhoven deed. In dergelijke gevallen kan de eigenaar bij de rechtbank om opheffing van de voorbescherming vragen, terwijl de procedure blijft lopen. Eindhoven heeft dat gedaan.

Jouke van der Werf belicht het spanningsveld tussen het ontwerp voor de nieuwbouw van het Van Abbemuseum door architect Cahen en het oude gebouw van Kropholler. In de volgende Nieuwsbrief zal dr.ing. Ronald Stenvert — lid van de Eindhovense monumentencommissie — zijn visie op het ontwerp van Kropholler toelichten.

Mededelingen

- ◇ Het adres van de redactie is gewijzigd. Zie het colofon op de achterzijde.
- ◇ De volgende Nieuwsbrief zal verschijnen in januari 1996. Teksten daarvoor dienen uiterlijk 31 december 1995 ter redactie te zijn.
- ◇ Zoals u in dit nummer kunt zien, is het mogelijk kleine advertenties te laten plaatsen. Ook commerciële advertenties zijn mogelijk.
- ◇ De *Nieuwsbrief Cuypersgenootschap* heeft het ISSN-nummer 1382-9920 gekregen: het unieke Internationaal Standaard SerieNummer waarmee wereldwijd aan onze uitgave kan worden gerefereerd.

Cuypersgenootschap in Düsseldorf

— Willem-Jan Pantus

Op zondag 11 juni jl. heeft het Cuypersgenootschap in selecte samenstelling een excursie naar Düsseldorf gemaakt. Vanaf station Eindhoven ging de tocht via de autosnelweg naar de hoofdstad van de Duitse deelstaat Noordrijn-Westfalen. De

Rijn overstekend via de Rheinkniebrücke, werden we vergast op een schitterend panorama uit oude en nieuwe architectuur, waarbij ons terloops, maar toch op niet mis te verstane wijze, het verschil duidelijk werd gemaakt tussen een hangbrug en een tuibrug.

Via de vermaarde Königsallee en het voormalig warenhuis Tietz (nu Kaufhof) van Joseph Olbrich belandden we bij het belangrijkste doel van het uitstapje: de Ehrenhof met het Kunstmuseum, een door Wilhelm Kreis ontworpen gebouwencomplex uit de jaren twintig, dat met de omringende parken, de daarin opgestelde beelden en de Rijnsoever een dialoog aangaat. Bijzondere aandacht werd besteed aan de werken van de Nederlandse kunstenaar Jan Thorn-Prikker, die een groot mozaïek en een (gereconstrueerd) glas-in-loodvenster naliet.

Eenmaal binnen, werden we verrast door de grote en kwaliteitsvolle collectie negentiende-eeuwse landschapsschilderkunst die het museum rijk is. Bernadette van Hellenberg Hubar hield een verhelderend exposé over de Düsseldorfer Malerschule, waarvan de exponenten een belangrijke rol in de polychromie van neogotische kerken hebben gespeeld. Door het tegenvallende weer viel de wandeling door het landschapspark enigszins in het water. Daardoor bleef er tijd over om, geheel in de lijn der traditie, toch nog een kerkgebouw in het programma op te nemen. Wies van Leeuwen vertelde, staande voor de door P.J.H. Cuypers vergotiseerde kerktoeren van Thorn over diens ingrepen in de oude bouwsubstantie.

Het klinken van de (borrel)glazen bij het vermaarde etablissement Crasborn, tegenover de kerk in het hart van het witte stadje, vormde het welluidend slotaccoord van deze mooie dag.

De Nieuwsbrief en de Sluitsteen

— Gert van Kleef

U heeft thans de derde Nieuwsbrief van 1995 in handen, waarmee het doel van het bestuur om u drie maal per jaar van het meest actuele nieuws op de hoogte te stellen, geheel is bereikt.

Helaas is de productie van *De Sluitsteen* tot op heden minder voorspoedig geweest. Inmiddels is daarin gelukkig verandering gekomen. De productie van een speciale *Sluitsteen* met als onderwerp *Het interieur van de Beurs van Berlage* is thans in volle gang. Dit nummer krijgt dezelfde fraaie uitvoering als het speciale nummer over *Het Schilderachtige*. Naar verwachting kan dit nummer in november naar de leden worden verzonden.

Ook wordt op dit moment hard gewerkt aan het werven van fondsen voor nog een speciaal nummer van de *Sluitsteen* met als onderwerp *Bankarchitectuur*. Volgens de planning kan dit nummer, dat behoort tot de jaargang 1995, in januari a.s. verschijnen. Het Cuypersgenootschap heeft daardoor bereikt dat de leden op de hoogte blijven van het actuele nieuws door de Nieuwsbrief en verstrekt daarnaast de leden meer diepgravende informatie door de wetenschappelijke artikelen in *De Sluitsteen*.

Nieuwe steun voor behoud R.K. Weeshuis in Nijmegen

— Willem-Jan Pantus

Er lijkt zich enige ontwikkeling af te tekenen in de impasse die is ontstaan rondom de dreigende sloop van het rijksmonument vm. R.K. Weeshuis in de Nijmeegse binnenstad.

Door de veranderde samenstelling van de gemeentelijke monumentencommissie, waarin ons lid dr. Ineke Pey nu een voortrekkersrol speelt, is de aanvankelijk onverschillige tendens omgeslagen in een voorzichtig positieve.

Een eerste teken daarvan is het onafhankelijke bouwhistorische onderzoek, waartoe de commissie besloten heeft. Het Instituut voor Bouwhistorische Informatie en Documentatie (IBID) te 's-Hertogenbosch heeft het onderzoek inmiddels uitgevoerd en daarmee de inzichten die het Cuypersgenootschap steeds heeft uitgedragen volledig onderschreven en met nieuwe feiten gestaafd. Het huidige gebouw gaat inderdaad terug op een middeleeuws nonnenklooster, dat in de zeventiende eeuw grondig voor de weeshuisfunctie is aangepast en in de negentiende eeuw door stadsarchitect P. van der Kemp is uitgebreid en gemoderniseerd. De aanpassingen uit de jaren vijftig en zestig van onze eeuw hebben de monumentwaarde weliswaar in het gedrang gebracht, maar de uiterlijke verschijningsvorm en bouwmasa zijn grotendeels blijven bestaan.

Inmiddels heeft de stadsarcheoloog de resten van de eind vorige eeuw afgebroken kloosterkerk blootgelegd, wat een spectaculair gezicht was. Tevens is, heel verrassend, uit de periode van het klooster een wastafeltje, een boekje met teksten voor de biechtvader, tevoorschijn gekomen.

De bouwplannen voor het futuristische woningbouwproject *Flash Gordon*, dat hier zou moeten worden gerealiseerd, worden momenteel aangepast, omdat ze grote technische en financiële problemen opleverden. Op een verzoek van het Cuypersgenootschap aan de gemeente om dan meteen het voortbestaan van het monument daarin mee te nemen, is geen antwoord gekomen, laat staan gevolg gegeven. Helaas mochten we ook na herhaaldelijk aandringen

geen schriftelijk standpunt van de Raad voor het Cultuurbeheer afd. Monumenten vernemen. Inmiddels wacht het Cg de aanvraag tot afvoering van de lijst c.q. een sloopvergunning af, om dan wederom in actie te komen.

Sint Agathakerk Beverwijk op rijksmonumentenlijst

— Gert van Kleef

In de beide vorige Nieuwsbrieven werd verslag gedaan van de activiteiten van het Cuypersgenootschap rond het behoud van de Sint Agathakerk in Beverwijk. Een belangrijke activiteit daarbij was de aanvraag voor plaatsing op de rijksmonumentenlijst.

Inmiddels heeft de staatssecretaris een positief besluit genomen op onze aanvraag; op 14 juli is de kerk aangemerkt als rijksmonument. Dit is uiteraard een belangrijk gegeven voor de plaatselijke gemeenschap die over enkele jaren moet beslissen over de sluiting van een aantal kerken in Beverwijk. De activiteiten van het afgelopen jaar hebben er al toe geleid dat de kerk in elk geval de komende jaren in gebruik blijft. Plaatsing op de rijkslijst geeft een verdere versterking van de positie van deze kerk.

Ten behoeve van de aanvraag door het Cuypersgenootschap was een studie gemaakt van het exterieur en het interieur van de kerk en de bouwgeschiedenis. Het besluit van de staatssecretaris bleek een beschrijving te bevatten, gebaseerd op een nog veel diepgaander onderzoek. Het oude vakmanschap van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg bleek optimaal ingezet om een uitstekende beschrijving op te stellen. Voor liefhebbers van jongere kerkarchitectuur een bijzonder plezierige ervaring. Zo geeft de beschrijving van deze Rooms-katholieke koepelkerk van de

architecten J.Th.J. Cuypers en P. Cuypers jr. uit 1924 aanzienlijk meer informatie over het interieur dan door het Cuypersgenootschap was achterhaald. Zo blijkt het door Lambert Lourijzen ontworpen hoofdaltaar te zijn vervaardigd door het atelier Jorna en wordt ook aangegeven dat de letters P.S.B. mogelijk verwijzen naar het atelier van de gebroeders Beier te Keulen. De wandschilderingen in de Mariakapel en de doopkapel blijken van de hand van P. Gerrits, gemaakt in 1949.

De beschrijving van de Rijksdienst geeft gedetailleerd de toegepaste decoratie weer en geeft een betere analyse van de toegepaste stijl: deze is deels door het symbolisme van Jan Toorop beïnvloed en deels gebaseerd op neo-Byzantijnse motieven.

Vrouwengevangenis Leiden geen rijksmonument

— Gert van Kleef

Zoals vermeld in een vorige Nieuwsbrief heeft het Cuypersgenootschap een aanvraag gedaan om de negentiende-eeuwse Vrouwengevangenis te plaatsen op de rijks-

monumentenlijst. Op die manier zou de geplande sloop van dit bouwwerk van de architect Pierson uit 1861-1863 kunnen worden voorkomen. Deze sloop zou noodzakelijk zijn om het zicht op het monumentale Pesthuis, dat wordt verbouwd tot natuurhistorisch museum, te verbeteren.

Op 27 juni j.l. heeft de staatssecretaris deze aanvraag afgewezen. Ondanks dat het pand was opgenomen op de concept-indicatieve lijst ten behoeve van het Monumenten-Selectie-Project, acht hij het gebouw niet dusdanig bijzonder, zeldzaam of anderszins van onbetwistbare bovenlokale waarde, dat het bescherming van rijkswege behoeft. Wel vindt hij het object regionaal en lokaal van belang.

Ook in dit geval was er de mogelijkheid om tegen deze afwijzing in beroep te gaan. Zoals duidelijk wordt uit het eveneens opgenomen artikel over de strijd rond het Van Abbemuseum, kost een dergelijke beroepsgang veel tijd en geld. Gezien de mogelijkheden die het bestuur heeft om dergelijke beroepsgangen tot een goed einde te brengen is in dit geval van verder beroep afgezien.

Naar verwachting zal de Vrouwengevangenis binnenkort worden gesloopt.

Het MSP en de tendens tot sloop

— Wies van Leeuwen

Op zaterdagochtend 27 mei om zeven uur werd de villa Lissevenlaan 8 in Waalre onverhoeds gesloopt. De geluiden van brekend glas, vallende balken en stenen zullen nog lang naklinken. Voor de zoveelste keer werden de bepalingen van de Monumentenwet welbewust genegeerd, iets wat in de afgelopen jaren al gebeurde bij boerderijen in Oirschot en Hilvarenbeek, bij villa Maritima in Wassenaar en bij een pand aan de Lage Weg in Zeist — op de stoep van

Monumentenzorg als het ware. In Waalre ging een goed voorbeeld van het *Nieuwe Bouwen* verloren.

De villa werd door het Brabantse MSP-team geselecteerd vanwege haar unieke karakter. Bouwwerken in deze stijl zijn in zuidelijk Nederland betrekkelijk zeldzaam. Daarom werd het huis genoemd in het met overheidssubsidie uitgegeven gidsje *Moderne architectuur in Nederland. Noord-Brabant*. Het bijzondere karakter van het

in 1937 door de architect Van Loghem gebouwde huis bleek zeer nadrukkelijk in vergelijking met het in hetzelfde jaar in traditionele Brabantse baksteenstijl gebouwde huis van de romancier Autoon Coolen.

Johannes Bernardus van Loghem (1881-1940) was een vooraanstaande vertegenwoordiger van het Nieuwe Bouwen. Zijn witte villa contrasteerde met de omringende boompartijen en was fraai geproportioneerd. Het werk van Van Loghem is de laatste jaren opnieuw onder de aandacht gebracht door publicaties van Wim de Wagt. Terwijl zijn woningcomplex Tuinwijk-Zuid in Haarlem werd gerestaureerd, verdwenen zijn Sportfondsenbad (Haarlem) en het rusthuis *De Blauwvoet* (Driebergen) zonder pardon.

Het pand in Waalre kwam voor op de indicatieve lijst van jongere monumenten die door de gemeente Waalre reeds geaccordeerd was en op het Bossche provinciehuis gereed lag om naar de RdMz verzonden te worden. Dit betekende dat het huis rijksmonument zou worden, maar nog geen bescherming genoot. Immers: RdMz heeft voor de MSP-procedure de Monumentenwet omzeild, waardoor de bescherming voor deze panden pas ingaat nadat gemeente en provincie hun deel van de procedure hebben afgewerkt. Hierdoor kan de MSP-lijst tot slooplijst verworden.

Dat gebeurde in Waalre. Na het raadsbesluit van de gemeente werd het huis gekocht door een makelaar die het met de grond gelijk wilde maken om een traditioneel landhuis in Engelse stijl te bouwen. De gemeente heeft een sloopvergunning verleend omdat het huis nog onbeschermd was. De Eindhovense architect C. de Bever, die de villa een aantal jaren geleden vergrootte, maakte bezwaar tegen het verlenen van de vergunning, maar werd niet ontvankelijk verklaard.

Vervolgens heeft de provincie Noord-

Brabant op grond van haar betrokkenheid bij het MSP een spoedprocedure gestart, waardoor het pand onder de bescherming van de monumentenwet kwam te vallen. Het Cuypersgenootschap maakte bezwaar tegen de sloopvergunning, om te voorkomen dat RdMz de beschermingsprocedure voortijdig zou stopzetten op grond van de geldigheid van de sloopvergunning. Juridisch een moeilijk te verwerken gebeuren, omdat het verlenen van een sloopvergunning meestal de eerste indicatie vormt van een bedreiging. Op 29 mei zou de gemeente het beroep behandelen, maar de afbraak heeft dit op het laatste moment voorkomen. De eigenaar verklaarde tegenover het Eindhovens Dagblad dat hij geen zin had in ellenlange procedures. Gemeente en RdMz hebben aangifte gedaan van de sloop. Helaas bestaan er geen oude tekeningen en afbeeldingen van het gebouw en door de onverhoedse sloop is er geen enkele documentatie meer mogelijk.

Tot nog toe hebben de provinciale en stedelijke MSP-teams weinig ervaring met onverhoedse sloop tijdens de procedure. Er zijn verscheidene mogelijkheden om dergelijke calamiteiten in de toekomst te voorkomen. Allereerst kunnen belanghebbenden bij de eerste indicatie van bedreiging een spoedprocedure starten, maar dit is natuurlijk geen sluitend vangnet. Gemeenten zouden kunnen besluiten MSP-panden die voorgedragen zijn automatisch gemeentelijke bescherming te geven. Provincies kunnen de panden ook op een provinciale lijst plaatsen, totdat de rijksbescherming ingaat. Tenslotte kan RdMz de MSP-procedure alsnog aanpassen conform de Monumentenwet en voorbescherming introduceren.

Of het Waalrese gebeuren gevolgen heeft voor de MSP-procedure is nog niet duidelijk. Ook is nog niet bekend of de eigenaar vervolgd zal worden. We houden

u op de hoogte.

Strijd om Van Abbemuseum duurt voort

— Gert van Kleef

Sinds het artikel in een vorige Nieuwsbrief hebben zich weer de nodige verwickelingen voorgedaan rond het behoud van het Van Abbemuseum te Eindhoven.

Zoals eerder vermeld hebben het Cuypersgenootschap en de stichtingen 'Behoud het Van Abbemuseum' en 'Het te behouden erfgoed' een aanvraag gedaan om dit museum te plaatsen op de rijksmonumentenlijst. Sinds het in behandeling nemen van deze aanvraag wordt het museum — zolang de behandeling duurt — vanwege het rijk beschermd. De ingrijpende verbouwingsplannen van de architect A. Cahen, in opdracht van de gemeente Eindhoven, die het exterieur ernstig aantasten, kunnen daardoor niet tot uitvoering komen.

Om die reden heeft de gemeente in mei j.l. bij de rechtbank gevraagd om de voorlopige bescherming op te heffen, zodat op korte termijn met de verbouwing kan worden begonnen. De rechter heeft echter besloten hieraan niet tegemoet te komen, omdat de belangen van de aanvragende instanties te zeer zouden worden geschaad. Anders gezegd: er zijn thans te weinig argumenten om te verwachten dat het museum in geen geval rijksmonument zal worden, noch kan de gemeente Eindhoven voldoende aantonen dat er door verder uitstel te grote schade zal worden geleden.

De behandeling van een aanvraag voor de rijksmonumentenlijst kent ten hoogste vier fasen. In de *eerste fase* neemt de staatssecretaris een besluit op grond van adviezen van lagere overheden, de Raad voor het Cultuurbeheer en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. In de *tweede*

fase kan een betrokkene, indien hij het niet met dit besluit eens is, daartegen in beroep gaan bij de Bezwaarschriftencommissie Cultuur. Nadat deze de staatssecretaris heeft geadviseerd komt er een nieuw besluit. In de *derde fase* komt een dergelijke beroepsgang bij de rechtbank en in de *vierde fase* bij de Raad van State. Gedurende al deze fasen, die soms jaren in beslag nemen, blijft het potentiële monument vanwege het rijk beschermd.

In het geval van het Van Abbe zijn de eerste twee fasen afgesloten. De Bezwaarschriftencommissie Cultuur heeft de staatssecretaris na een eerder genomen afwijzend besluit geadviseerd zijn besluit te heroverwegen, waarna hij op 14 juli j.l. opnieuw tot een afwijzing heeft besloten. Uiteraard zijn de beide stichtingen en het Cuypersgenootschap ook tegen deze tweede afwijzing in beroep gegaan.

De gemeente Eindhoven ziet deze vertraging met lede ogen aan en heeft aan de aanvragers verzocht om aan te geven welke mogelijkheden zij zien om toch met de verbouwingsplannen verder te gaan. Het zal duidelijk zijn dat die mogelijkheden er ruim voldoende zijn, zolang de schepping van architect Kropholler maar ongeschonden blijft. Een heel goed alternatief zou zijn om het museum aan de achterzijde uit te breiden. Beschuldigingen van de gemeente Eindhoven dat het museum door de aanvragers ernstig wordt benadeeld, worden zonder meer van de hand gewezen. Ondanks dat er tevoren door de aanvragers duidelijk is aangegeven dat het Van Abbe een potentieel monument is, heeft de gemeente geen enkele poging gedaan

de plannen te verbeteren en is er zelfs toe overgegaan de collectie in een tijdelijke huisvesting onder te brengen.

Zoals was te verwachten heeft een gesprek tussen de gemeente en de aanvragers dan ook niets opgeleverd

De strijd gaat thans de derde fase in. Nu de staatssecretaris een nieuw besluit heeft genomen zal de gemeente Eindhoven waarschijnlijk opnieuw naar de rechter

gaan om voor de tweede keer opheffing te vragen van de voorlopige bescherming. De beide stichtingen en het Cuypersgenootschap zullen alle zeilen bijzetten om ook in de derde fase dit unieke bouwwerk te behouden.

Voor een inhoudelijk beschouwing van de architectuur van Kropholler in relatie tot die van Cahen wordt verwezen naar het artikel van Jouke van der Werf.

Durf te kiezen voor pluriformiteit

— Jouke van der Werf

Het is jammer dat de architect A. Cahen, die in zijn ontwerpen vaak zo zorgvuldig omgaat met de historische stad, zo weinig respect kan opbrengen voor het Van Abbeemuseum. Ik heb altijd grote bewondering gehad voor zijn werk. Een van zijn vroegste ontwerpen was het grachtenpandje op Singel 428 in Amsterdam. Hoewel het in het samenstel van betonelementen zeer modern oogt, voegt het zich qua schaal naadloos in de Amsterdamse grachtenwand. Later, in 1988, herhaalde hij deze benadering nog eens op grotere schaal en met evenveel succes in het gebouw voor de Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek in Amersfoort. Ondanks de grote omvang voegt dit gebouw zich gemakkelijk in de kleinschalige stadstructuur. Steeds gaat Cahen in zijn ontwerpen met veel respect om met de historische bebouwing, op zo'n manier dat het een verrijking voor oud en nieuw betekent. Waarom hem dat nu niet lukt bij het Van Abbeemuseum van A.J. Kropholler is mij een raadsel.

Een antwoord op die vraag zou kunnen liggen in het feit dat zijn ontwerp als een wat late zet moet worden opgevat in de strijd tussen het *Nieuwe Bouwen* en het *Traditionalisme*, waarvan het Van Abbeemuseum een exponent is. Het

Traditionalisme kwam, nadat het Nieuwe Bouwen na de oorlog had gezegevierd, in een kwade reuk te staan. Voor hen die zich tot de Avant-Garde rekenden was de Traditionalistische architectuur met haar hang naar monumentaliteit de verbeelding van de conservatieve waarden. Het stond volgens die opvatting de democratisering van de samenleving in de weg.

Nu die strijd in het buitenland door de opkomst van het Post-Modernisme, het Deconstructivisme en andere -ismes al lang gestreden is, schijnen sommige Nederlandse architecten deze nog steeds te willen voortzetten. Op een andere manier kan Cahens ontwerp voor de uitbreiding van het Van Abbe niet worden gezien. Dat is gezien de actuele ontwikkelingen in de Nederlandse architectuur hoogst opmerkelijk en doet ook sterk anachronistisch aan. In het pas uitgekomen *Architectuurjaarboek* wordt de aandacht voor een gevarieerd gebruik van materialen genoemd als meest kenmerkend voor de hedendaagse architectuur. Het werk van het Architectenbureau Mecanoo is hier een mooi voorbeeld van. Gevarieerd materiaalgebruik was ook altijd een belangrijk aspect van het Traditionalisme. Zelfs het 'traditionalistisch' verlangen naar monumentaliteit is

niet meer taboe. Jo Coenen, de architect van het Nederlands Architectuurinstituut, zegt naar een monumentale vorm voor zijn gebouwen te zoeken opdat zij als het ware in het geheugen van de beschouwer gegrift blijven.

Als het aan staatsecretaris Nuis ligt, mag Krophollers ontwerp van het Van Abbemuseum worden aangetast. De vormgeving van het Van Abbe zou naar zijn mening in de ontstaansgeschiedenis niet een doel op zich zijn geweest, maar vooral een middel om kunst te tonen. Zo'n uitspraak — Bernard Hulsman gaf dat al in een eerder artikel in NRC-Handelsblad aan — getuigt van weinig begrip voor de architectuur in haar algemeenheid. Die opmerking gaat, lijkt mij, voor vrijwel alle gebouwen op, of we nu met het stadhuis van Dudok, de Beurs van Berlage of de Openluchtschool van Duiker van doen hebben.

Wat nog ergerlijker is aan Nuis' argumentatie, is dat zijn negatieve beslissing over het plaatsen van het museum op de rijksmonumentenlijst gebaseerd lijkt te zijn op een wel erg oppervlakkige kennis van Krophollers architectuur. Het is in dit verband misschien aardig om Krophollers ontwerp te vergelijken met dat van Aldo Rossi voor het pas geopende Bonnefantenmuseum in Maastricht, dat zo lovend in de landelijke pers werd ontvangen. Beide architecten vertonen een grote hang naar monumentaliteit, bij beiden is het gebruik van baksteen favoriet en beiden hebben zij in woord en geschrift grote bewondering getoond voor het het vroege werk van Berlage. De overeenkomst tussen Kropholler en Rossi gaat echter nog verder. Evenals Rossi baseerde Kropholler zijn ontwerp op reeds bestaande typen. Zo ging hij bij het Van Abbemuseum duidelijk uit van een sterk academische opzet, zoals bijvoorbeeld ook Cuypers bij het Rijksmuseum.

Hij deed dit misschien op een meer traditionele manier dan Rossi, maar je kunt een Traditionalist moeilijk verwijten dat hij traditoneel bouwt.

Belangrijker is het te bekijken of hij zijn concept consequent heeft weten door te voeren in zijn architectuur. Dat is in het Van Abbemuseum inderdaad het geval. Natuurlijk gaat de hele discussie over het behoud van het Van Abbe niet alleen maar om het al dan niet verdwijnen van het torentje, wat de burgemeester van Eindhoven ons wil doen geloven. Er bestaat in het ontwerp van Kropholler een nauwe samenhang tussen in- en exterieur, tussen de statige opeenvolging van de tentoonstellingszalen binnen en de monumentale werking van de façades buiten. Die wordt onder meer bereikt door de iets verhoogde ligging, de sterk gesloten wanden, de trappartij, de bij de ingang geposteerde beelden en het torentje.

Evenals zijn grote voorbeeld Berlage, op wiens vroege werk Kropholler voortborduurde, vatte Kropholler architectuur op als een kunst van het maken van ruimte, zodanig dat er een groot contrast ontstaat tussen massa en ruimte. De dikke muren maken voor de bezoeker het overschrijden van de grens tussen buiten en binnen ervaarbaar. De gesloten, nauwelijks van ramen voorziene voorgevel, moet de functie van het museum duidelijk uitdrukken. Op een zelfde manier wordt de functie van een soort schatkamer in het Rijksmuseum van Cuypers, het Kröller-Müllermuseum van Henry van de Velde en het Museum Boymans-Van Beuningen van A. van der Steur verbeeld. Kropholler heeft in het Van Abbemuseum zijn vaardigheid in het bouwen in baksteen ten volle gebruikt, zoals de subtiele overgangen tussen muur en dakrand en, binnen in de hal, tussen wand en overwelfing laten zien.

Het kan natuurlijk heel goed zijn dat

A. Cahen de opvattingen van Kropholler niet deelt, zoals hij misschien ook nooit voor de benadering van Rossi zou kiezen. Zijn architectuur staat meer in de lijn van het Nieuwe Bouwen die naar een vloeiende ruimtebeweging zocht en de grens tussen binnen en buiten zoveel mogelijk wilde opheffen. Toch zou je van een architect wel een zeker respect verwachten voor de benadering van een collega-architect, zeker van iemand als Cahen die een dergelijk respect wel voor bebouwing uit vroegere eeuwen wél weet op te brengen. De uitdaging voor een architect moet tenslotte zitten in het vinden van een oplossing waarbij de nieuwe uitbreiding en het historische gebouw er beide bij winnen. Een architect als W. Quist is die uitdaging op zeer succesvolle wijze aangegaan in zijn uitbreiding van het Kröller-Müllermuseum; Mecanoo heeft in het Natuurhistorisch Museum van Rotterdam bewezen dat ook te kunnen. Cahen moet in het licht van zijn voorgaande oeuvre toch ook in staat zijn een dergelijke oplossing te vinden.

Voor wat het standpunt van de staatssecretaris aangaat, allerwege wordt op dit ogenblik de pluriformiteit van de moderne Nederlandse architectuur geroemd. Diezelfde pluriformiteit bestond echter ook al in de dertiger jaren, al hebben architectuurhistorici ons lange tijd willen doen geloven dat alleen de architectuur van het Nieuwe Bouwen kwaliteit bezat. Het merkwaardige verschijnsel doet zich nu voor dat er door velen gepleit wordt voor de reconstructie van het prachtige, maar sterk in verval verkerende Sanatorium Zonnestraal van de Nieuwe Bouwer J. Duiker. En dat terwijl een nog in goede staat verkerend voorbeeld van Krophollers architectuur met aantasting bedreigd wordt. Een staatssecretaris zou toch boven de partijen moeten kunnen staan en, los van een voorkeur voor een bepaalde stijl, een keuze moeten kunnen maken tussen slechte en goede bouwkunst. Het Van Abbemuseum van A.J. Kropholler behoort in ieder geval tot de laatste categorie.

Aanvraag postkantoor Bergen op Zoom voor plaatsing op rijksmonumentenlijst

— Gert van Kleef

Naar aanleiding van een verzoek van een lid van onze vereniging heeft het Cuypergenootschap een nadere studie verricht naar het door sloop bedreigde voormalige postkantoor van rijksbouwmeester D.E.C. Knuttel te Bergen op Zoom. Op dit moment is een plan van de gemeente Bergen op Zoom in procedure gebracht waaruit blijkt dat dit postkantoor moet worden gesloopt om plaats te maken voor nieuwbouw. Het resultaat van deze studie blijkt zeer te pleiten voor behoud van dit gebouw. Niet alleen is er gezien de

bouwkundige staat geen enkele aanleiding voor sloop, gezien de indeling en bruikbaarheid van het gebouw zijn er voldoende mogelijkheden voor herbestemming, om op die wijze een geslaagd postkantoorontwerp van Knuttel te behouden.

Enkele jaren geleden heeft de minister al afwijkend beschikt over ons verzoek tot plaatsing van het voormalig postkantoor van 's-Gravenzande, eveneens van rijksbouwmeester Knuttel, op de rijkslijst van monumenten. Hoewel hij in de beschikking onderschreef dat het betreffende postkan-

toor ook tenminste van regionaal belang was, heeft dit het gemeentebestuur van 's-Gravesande niet kunnen weerhouden tot sloop over te gaan. In afgelopen periode is ook het van dezelfde rijksbouwmeester afkomstige postkantoor van Wassenaar gesloopt. Op deze wijze ontstaat er een aanzienlijke bres in het postkantorenbestand van Knuttel.

Beschrijving

Het gebouw bevindt zich op de hoek van de Zuivelstraat en het Zuivelplein. Juist op de hoek springt het gebouw in, waarbij in de hoek van de daardoor ontstane uitsparing een traptoren is geplaatst. Links van die traptoren bevindt zich een relatief smalle gevel, met in het midden een dubbele deur naar de los- en laadplaats, die door een sobere behandeling van de gevel ook als zodanig wordt aangeduid. Links daarvan is sprake van een éénlaags aanbouw, de bestellersruimte, oorspronkelijk voorzien van een houten balkonhek, zodat een balkon ontstond voor de directeurswoning.

De gevel aan de Zuivelstraat heeft een veel meer representatief karakter. Belangrijke elementen hierbij zijn de grote ingangspartij van het postkantoor in het midden, met daarboven de aanduiding "post en telegraaf". Links en rechts van de middenpartij bevinden zich puntgevels die respectievelijk de hoofdbrievbus en de toegang tot de directeurswoning bevatten. De architect heeft niet gekozen voor een symmetrische indeling van de gevel, maar heeft door de maatvoering van de ramen duidelijk gemaakt dat links het postkantoor is met op de verdieping de kamer en suite van de directeurswoning (grote ramen) en rechts portaal en trappenhuis (kleine ramen). De drie op het dak geplaatste schoorstenen zijn voorzien van sieropeningen. De drie topgevels kragen op identieke wijze uit door het gebruik van

hardstenen kraagstenen. Hardsteen is ook toegepast voor sierblokken boven en opzij van de raamkozijnen en voor de omlijsting van de hoofdingang.

In tegenstelling tot veel andere postkantoren, waaronder verreweg de meeste van rijksbouwmeester Knuttel, beschikt dit kantoor nog wel over een goed bewaard interieur. Dit is te danken aan de omstandigheid dat het kantoor al in een vroeg stadium in gebruik werd genomen als belastingkantoor (1962), waardoor het interieur niet te lijden heeft gehad van de algemene ontwikkeling uit de jaren zeventig, waarbij de meeste postkantoren met vernieuwde balies en verlaagde plafonds werden gemoderniseerd. De kantooruimte zelf wordt gedomineerd door de wanden met ingebouwde balies. Daarboven bevinden zich nog steeds de openingen in rondboogvorm, die oorspronkelijk waren voorzien van tralies. De muurdammen tussen de balieopeningen bestaan uit verblendsteen, aan de bovenkant voorzien van gedecoreerde hardsteen, waarop de rondbogen rusten. De vloer van het kantoor bestaat uit een combinatie van zwarte en witte hardsteen, waarbij de witte stenen een motief vormen van losse vierkante blokken met in het midden een zwarte steen.

Plaatsing

Het Cuypersgenootschap beschouwt dit postkantoor als een belangrijk werk in het oeuvre van rijksbouwmeester Knuttel. Door de originele hoekoplossing, de zeer gedetailleerde afwerking en de beide zeer verschillend functioneel vormgegeven puntgevels aan weerszijden van de hoofdingang is het kantoor architectonisch van betere kwaliteit dan veel van zijn andere postkantoren. Daarnaast is de volledigheid van het interieur — een omstandigheid die nog maar weinig voorkomt — een belangrijke reden voor bescherming.

Niet in het laatst is door de karakteristieke ligging van dit kantoor op de hoek van de Zuivelstraat en het Zuivelplein behoud

van het aanzicht van zeer groot belang voor het ter plaatse aangewezen beschermd stadsgezicht.

Clemenskerk te Hilversum bedreigd

— Rens Swart

Sedert enige jaren is ook in Hilversum het proces gaande van het samenvoegen van Rooms-katholieke parochies en het afstoten van kerkgebouwen. De parochie van St.-Clemens Maria Hofbauer aan de Bosdrift zal worden samengevoegd met die van St.-Jan de Evangelist, die gebruik maakt van gebouw 'De Waaier' uit 1969. Tijdens de onzekere periode dat de kerkbesturen en het bisdom onderzochten welke mogelijkheden voor beide gebouwen aanwezig waren bereikten ons signalen die er mogelijk op duiden dat op sluiting en sloop van de Clemenskerk werd aangestuurd.

Wij hebben vanwege deze bedreiging van deze belangrijke kerk in september 1994 classificatie als rijksmonument aangevraagd. Het kunsthistorisch onderzoek daarvoor werd verricht door dr. A.J. Looyenga, vice-voorzitter van de afdeling Amsterdam; het orgel werd beschreven door ons lid drs. J.J. van der Harst, adviseur bij de restauratie van historische orgels.

Op 9 juli 1995 werd bekend dat de Clemenskerk bij decreet van de bisschop van Haarlem zal worden onttrokken aan de eredienst.

Architect en kerkgebouw

Met de bouw van de kerk van St.-Clemens Maria Hofbauer te Hilversum werd begonnen in 1913; de herhaaldelijk versoberde plannen werden ontworpen door architect Jac. van Gils uit Rotterdam. Van het oorspronkelijk ontworpen schip kwam slechts één travee tot stand. In 1921-1922 werd

het schip verlengd onder leiding van Jos Cuypers, die zich in hoofdzaak aan de plannen van de in 1919 overleden Van Gils hield.

De architect Jacobus Wilhelmus Anthonius van Gils (1865-1919) kreeg zijn opleiding bij H.J. van Tulder (1819-1903). Hij werkte o.a. mede aan diens St.-Joris-kerk te Eindhoven-Stratum (1884). Hij bouwde onder meer woonhuizen te Rotterdam en Maastricht. Een voornaam werk in zijn oeuvre is het Grand Hotel de l'Empereur te Maastricht (1902-1905). Enige belangrijke middeleeuwse kerkgebouwen werden door hem gerestaureerd. Hij bouwde een achttal kerken, terwijl ook enige onuitgevoerde kerkprojecten van hem bekend zijn.

De katholieke kerkelijke architectuur van de late negentiende eeuw draagt in hoofdzaak een neogotisch stempel. Ook Van Gils' eerste kerkontwerpen vertonen deze stijl. Toch was Van Gils als leerling van Van Tulder — die in tegenstelling tot Cuypers en Tepe c.s. de gotiek nog lang als een decoratief in plaats van als een constructief systeem opvatte — niet voorbestemd een principieel neogoticus te worden. Van Gils' belangrijkste kerkontwerpen, waaronder de katholieke St. Laurentii Kirke te Roskilde in Denemarken (1912), zijn gebaseerd op het romaans.

Dit hangt samen met twee tendenzen in de kerkelijke architectuur rond de eeuwwisseling. In de eerste plaats ontstond in brede kring onvrede met de overheersende neogotiek, die bij minder getalenteerde

architecten een sterk schablone-achtig karakter dreigde te krijgen. Een vormgeving gebaseerd op het romaans leek een alternatief te kunnen zijn. In de tweede plaats kwamen er nieuwe opvattingen over opzet en inrichting van het kerkgebouw.

Onder invloed van de liturgische beweging die zich vanaf ongeveer 1890 ontwikkelde, kwam de eis naar voren van een ruime overzichtelijke kerkruimte, die alle kerkgangers een goed zicht op het altaar moest bieden. Diverse nieuwe ruimtevormen werden beproefd, aanvankelijk voortbordurend op het neogotisch stramien. Zo ontstonden kerken met zes- of achthoekige vergrote vieringen. Na de eeuwwisseling was de koepelkerk in opkomst, die door de grote centrale ruimte goed tegemoet kwam aan de eisen van de liturgische beweging. Een koepelbouw vroeg door zijn verwantschap al snel om vormen ontleend aan de Byzantijnse of Romaanse stijl.

Van Gils werd met deze problematiek geconfronteerd bij de bouw van de kerk van St.-Nicolaas en Gezellen te Delft (begonnen 1909). Deze kerk bestaat uit een schip van twee traveeën, een zeer omvangrijke vierkante ruimte met ondiepe dwarsarmen en een eveneens ondiepe koortravee met absis. De grote middenruimte werd overdekt door een van buiten niet zichtbare koepel. De vormgeving van het gebouw was neoromaans.

De hier gekozen opzet leende zich goed voor een nadere uitwerking. Van Gils heeft dat dan ook gedaan. De Delftse kerk vertoonde een inconsequentie: de koepel over de centrale ruimte manifesteerde zich uitwendig niet. In een niet uitgevoerd ontwerp voor een kerk in Scheveningen loste Van Gils deze op door zijn kerk van een monumentale koepel te voorzien. Een dergelijke oplossing was echter tamelijk kostbaar. Vandaar dat Van Gils bij zijn ontwerp voor Hilversum — waar met wei-

nig middelen een volkskerk gebouwd moest worden en ook de eis van een onbelemmerd zicht op het altaar gesteld werd — de volledige consequentie trok uit de Delftse opzet en de koepel liet vervallen.

In plaats hiervan koos hij voor een steile, imposante kap, waaruit zich boven de viering een opmerkelijk bouwdeel verheft, opgebouwd uit elkaar kruisende zadeldaken met identieke hellingshoek, bekroond door een vieringtorentje. Doordat de koortravee kort is rijgt zich de absis aan dit ritmische spel van bouwdeelen. Aan de andere zijde zorgt de lagere westpartij voor een soortgelijk effect. De steile dakhelling, maar vooral de zorgvuldige geleiding, de naar een climax toewerkende getrapte opbouw der bouwdeelen geeft het exterieur een dramatisch karakter.

De kerk is gebouwd volgens een pseudobasilikaal schema, met een sober gebruik van neoromaanse en neobyzantijnse elementen. De steile gelede kappen wekken de verwachting dat het interieur door een hoge open kap zou worden afgesloten — Van Gils heeft echter gekozen voor een eenvoudig polygonaal gebroken tongewelf, opgebouwd uit kraaldelen. Hij heeft hiermee het liturgisch doel gediend dat de aandacht meer naar de absis wordt gericht en dat de nadruk meer op de grote breedte van de centrale ruimte van de kerk komt te liggen.

Glasschilderingen en orgel

De oorspronkelijke inrichting van het interieur is voor een deel verdwenen. Het meest belangwekkend zijn de glasschilderingen van Max Weiss en het orgel van Steinmeyer.

Van Max Weiss (1910-1972) is een complete staalkaart aan glasschilderingen in de kerk aanwezig, die een goed beeld van zijn ontwikkeling geven. De glasramen in de transepten uit de veertiger jaren tonen

nog de zwerige figuren, karakteristiek voor de zogenaamde 'Limburgse barok'. Er is vrij veel grisaille gebruikt, terwijl de voorstellingen omkaderd worden door vrijwel blank glas. In 1957 volgde het ronde westvenster, waaruit het barokke is verdwenen, maar dat nog wel een soortgelijke opbouw heeft. De ramen van de absis uit 1961 en de kleine tweedelige ramen van de zijbeuken uit 1964 tonen een aanmerkelijk vlakke en meer geabstraheerde vormgeving, waarbij de loodstrips — zeker buiten de figuren — een eigen leven als decoratieve lijntekeningen gaan leiden. Ook de unieke techniek van de muraalglasschildering, waarbij speciaal gebrandschilderd glas op panelen wordt aangebracht, is vertegenwoordigd.

Het orgel is in 1923 gebouwd door de orgelmaker G.F. Steinmeyer uit Öttingen in Zuid-Duitsland. De Nederlandse Kloken- en Orgelraad onder voorzitterschap van Johan Wagenaar nam de realisatie van het kerkbestuur over. Steinmeyer bouwde een pneumatisch instrument met 'taschenladen' van eigen vinding, dat uiteindelijk 20 stemmen zou tellen.

Het instrument is van een onvoorstelbare degelijkheid en met gebruikmaking van uitstekend materiaal gebouwd en onderscheidt zich hierin van de meeste in die tijd gebouwde orgels. De tractuur is pneumatisch maar niettemin uitermate exact, zowel bij het komen als het gaan van de toon. Het instrument functioneert al zeventig jaar probleemloos. Ook de klank verraaft een enorm vakmanschap. Het is typisch een orgel dat men moet leren bespelen, maar dat wordt vervolgens beloond met een divers, breed klankpalet.

In hetzelfde jaar bouwde Steinmeyer in de Adventskerk in Alphen aan den Rijn een 36 stemmen tellend instrument, dat een iets ander karakter heeft. Deze twee instrumenten zijn de enige in goede staat overgeleverde orgels van Steinmeyer

in Nederland. Ze behoren tot de belangrijkste instrumenten die in Nederland in het interbellum zijn gebouwd.

Stedebouwkundige aspecten

De Clemenskerk ligt temidden van een op kleine schaal als tuinstad aangelegde wijk met volkswoningbouw, ontworpen door Dudok. Willem Dudok (1884-1974), directeur Publieke Werken van Hilversum van 1915 tot 1927 en daarna tot 1954 gemeente-architect, ontwierp in 1915 deze wijk als eerste van zijn 25 gemeentelijke woningbouwprojecten. Dat de kerk het stedebouwkundige hart van de wijk is is direct al duidelijk, maar blijkt ook uit de zichtlijnen die Dudok op zijn stratienplan schetste.

Waardstelling en situatie

De Clemenskerk is van groot belang, niet alleen vanwege de plaats die zij in het werk van Van Gils inneemt, maar ook vanwege de unieke oplossing die Van Gils uitwerkte voor de overdekking van de ruime viering. Het spectaculaire beeld dat ontstaat door de getrapt opklimmende bouwdelen met steile kappen en de daarbij bereikte uitstekende proporties zijn van een dusdanige kwaliteit dat bescherming gerechtvaardigd is.

Ook de aanwezigheid van een complete staalkaart van werk van Max Weiss en van het buitengewone orgel van Steinmeyer maakt de kerk beschermenswaardig. Wat het orgel betreft moet worden opgemerkt dat dit instrument niet los kan worden gezien van het gebouw, niet alleen vanwege de ontstaansgeschiedenis en de vormgeving, maar ook vanwege de uitstekende akoestiek. Verplaatsen van het orgel naar elders zou rampzalig zijn.

De gemeente Hilversum hecht een groot belang aan het voortbestaan van de Clemenskerk, met name vanwege de

ongeschonden stedenbouwkundige situatie. Niettemin moet de gemeenteraad het advies aan de staatssecretaris nog formuleren, al is de wettelijke termijn daarvoor reeds verstreken.

De onttrekking aan de eredienst door de bisschop is een zorgelijke ontwikkeling; voor het Cuypersgenootschap een extra reden bij de staatssecretaris bescherming te bepleiten.

Herplaatsing interieurstukken in Utrechtse kathedraal

— Rens Swart

Er is zeker niet alleen slecht nieuws te melden en soms zelfs opzienbarend positief nieuws, bijvoorbeeld met betrekking tot enige decennia geleden 'verwoeste' kerkinterieurs. Hier is dat laatste het geval.

Aan het bericht in de vorige Nieuwsbrief over de geschiedenis van de kathedrale kerk van Ste.-Catharina aan de Lange Nieuwstraat in Utrecht kan het een en ander worden toegevoegd. In dat bericht was al sprake van het plaatsen van de zandstenen medaillons uit het Maria-altaar uit de gesloopte kerk van Tepe aan de Biltstraat.

Inmiddels heeft de enthousiaste initiatiefnemer, dhr. Peter A. Haars, een klankbord gevonden om meer van de verdwenen neogotische liturgische objecten terug te brengen, dan wel passende objecten te zoeken of zelfs te laten maken. Er is een Interieurcommissie in het leven geroepen, waarin onder meer zitting hebben de pastoor van de kathedraal, dr. G. de Korte, en de conservator van Museum Het Catharijneconvent, drs. Caspar Staal.

In Nieuwsbrief 1995-1 meldden wij onze actie om de verplaatsing van de restanten van het sacramentsaltaar van Mengelberg uit de kathedraal naar de kapel op de begraafplaats St.-Barbara te voorkomen. Op dat moment was deze overplaatsing reeds gaande. De gemeente Utrecht heeft inmiddels ingestemd met onze conclusie dat dit in strijd met de Monumentenwet is geschied, daar het altaar

-- als 'aard- en nagelvast' onderdeel -- geacht wordt tot het onroerende monument te behoren, waardoor een monumentenvergunning benodigd is (de kathedraal is rijksmonument). Deze vergunning was niet aangevraagd.

Inmiddels hebben we ons bij de overplaatsing neergelegd, daar voor ons in dit geval de belangen niet zo groot zijn dat wij verlangen dat alsnog de juiste procedure moet worden gevolgd en de overplaatsing ongedaan zou moeten worden gemaakt. Het altaar heeft in de opnieuw ingerichte begraafplaatskapel een goede plaats gevonden.

In de kathedraal echter werd het gemis van een tabernakel gevoeld. Men gebruikt voorlopig een eenvoudige kast. Om liturgische redenen werd het zoeken naar een sacramentsaltaar van elders niet juist geacht: in de hedendaagse liturgie functioneert het niet meer als altaar.

Men is nu bezig de mogelijkheden te onderzoeken een sacramentstoren in naturel Baumburger zandsteen te laten maken, geïnspireerd op de laatgotische 'dodenlantaarn' in Sonsbeck bij Xanten (Duitsland). Met het oog op de overige interieurstukken in de kathedraal heeft men ervoor gekozen geen modern werk te laten maken maar een (neo)gotisch.

Eerst echter wordt in de kathedraal gewerkt aan het herplaatsen van enige beelden. Het voormalige bisschoppelijke altaar uit 1874 was destijds gesierd met

links een beeld van St.-Johannes de Doper, volgens Peter Haars geïnspireerd op bisschop Johannes Zwijssen, de eerste aartsbisschop van Utrecht. Rechts stond St.-Andreas, een verwijzing naar bisschop Andreas Schaapman.

Het beeld van Johannes de Doper uit 1874 is ondergebracht geweest in het Catharijneconvent en zal nu, na restauratie, terugkeren tegen de noordoostelijke vieringpijler. De nieuwe console wordt uit kalksteen gemaakt. Achter het beeld zal een rode tapijtschildering worden aangebracht, geïnspireerd op die op de koorpijlers van de Dom in Utrecht. Johannes de Doper verwijst overigens ook naar de Johanneters, die de kerk en het klooster in gebruik namen nadat zij uit hun klooster op de plaats van het Vredenburg waren verdreven. Van de totale kosten, die zijn begroot op f 20.000,-, is een groot deel gedekt.

In de eerste helft van december hoopt men het beeld te kunnen plaatsen tijdens een korte plechtigheid, waarvoor iedereen is uitgenodigd.

Overigens doet men eveneens onderzoek naar de mogelijkheid een corpus uit 1530, afkomstig uit het Catharijneconvent, te plaatsen. Daartoe heeft men onder andere een 'dummy' geplaatst en de parochianen gevraagd hun mening te geven!

Verslag studiedag kerkinterieurs

— Rens Swart

Het bisdom Rotterdam organiseerde op 23 april 1994 in Zoetermeer een studiedag onder de titel "Onze kerkruimte... wat doen wij ermee?". Prof.dr. P.P.V. van Moorsel, dr. Regn. Steensma en prof.dr. Paul Post lieten hun licht schijnen over de vraag hoe het interieur van een katholieke kerk in deze tijd zou kunnen worden inge-

richt, uitgaande van de richtlijnen van het Tweede Vaticaans Concilie. Daarbij werd uiteraard een groot belang aan de liturgische bruikbaarheid gehecht, maar speelde de esthetiek eveneens een grote rol, groter in ieder geval dan tijdens de herinrichtingen en 'beeldenstormen' in de zestiger en zeventiger jaren. Ook pleitte men ervoor het eigen karakter van negentiende-eeuwse kerkgebouwen niet te negeren.

Drs. Nicoline Zemerling en ir. Kornél Polgar presenteerden een boeiende reportage over bestaande kerkinterieurs uit de negentiende eeuw, het interbellum en de na-oorlogse periode. Van elke categorie werden drie voorbeelden gepresenteerd: een kerk met de oorspronkelijke inrichting, een kerk die bevredigend aan de moderne liturgie was aangepast en een kerk waarbij dat in mindere mate het geval was.

Van deze studiedag verscheen een verslag in het *Tijdschrift voor Liturgie* 78 (1994) nr. 6, pp. 330-372. In dit verslag is ook een samenvatting van de discussie opgenomen, waarin het gezichtspunt van het Cuypersgenootschap werd verwoord door ons lid ir. P.H. van Overbeek.

Mogelijk is het verslag nog te bestellen Nicoline Zemerling, bisdom Rotterdam, telefoon 010 - 43 62 888.

St.-Jozefkerk Landgraaf gerestaureerd

— ir. P.A.M. Mertens

Onlangs is de restauratie voltooid van de Sint-Jozefkerk te Waubach in de gemeente Landgraaf.

De bouw van deze neogotische kerk startte in 1868 naar een ontwerp van F.F. van Schoubroeck (1832-1870), die een oud-medewerker en wellicht ook een medestudent van dr. P.J.H. Cuypers was tijdens zijn studie aan de Academie te Antwerpen.

De kerk werd geconsacreerd in 1877. De kerk was in 1973 gemoderniseerd overeenkomstig de opvattingen van die jaren.

Tijdens de huidige restauratie naar een ontwerp van Architectengroep Mertens v Heerlen zijn restanten van de polychrome schilderijen uit 1898 vrijgelegd. Vanwege het feit dat deze schilderijen grotendeels verloren waren gegaan en reconstructie bovendien zeer kostbaar zou zijn, heeft de kerk een nieuwe kleurstelling gekregen, die

de architectuur en de ruimtelijke structuur wil articuleren op basis van de gevonden kleurstelling, die plaatselijk in het zicht is gelaten.

Voorts is een nieuwe verlichting aangebracht, waarin drie aanwezige oude lichtkronen zijn opgenomen. Ten slotte werd het aanwezige tafelaltaar verbeterd en voorzien van een antependium, waarvan de herkomst niet duidelijk is.

Kerkennieuws

— Leo Dubbelaar

Ditmaal de berichten betreffende katholieke kerken uit de provincies Zeeland, Noord-Brabant en Limburg. Samen met de berichten uit de rubrieken uit de vorige twee Nieuwsbrieven is nu Heel Nederland bestreken.

Ook nu wordt u weer aangevraagd aanvullingen, nieuws en op- of aanmerkingen in te zenden.

Provincie Zeeland

Het interieur van de grote neogotische Martinuskerk te **Kloosterzande-Groenendijk** (Zeeuws-Vlaanderen), gebouwd in 1871 naar ontwerp van P. Soffers, kreeg recent een opknappbeurt. Hierbij werd de sombere grijze kalklaag overschilderd in frisse kleuren. Helaas werd de neogotische polychromie niet hersteld. Het nieuw geplaatste hoofdaltaar in de Martinuskerk is afkomstig uit de gesloopte Christus Koningkerk te Nijmegen. Helaas past het altaar uit de jaren '30 niet in het interieur van de in 1871 gebouwde neogotische kerk.

De Sint-Josephkerk te **Nieuw-Namen** (Zeeuws-Vlaanderen) is dringend toe aan restauratie. Vooral de binnemuren hebben te lijden van lekkages. De kerk werd in 1859-1860 naar ontwerp van P. Soffers gebouwd. In 1898 werd de kerk uitgebreid

met transeptarmen. De toren werd in 1912 vernieuwd en in 1923 werden de zijbeuken verlengd. Het interieur bezit een zandstenen hoofdaltaar en preekstoel uit de bouwtijd.

In 1994 werd in **Oud-Vossemeer** (Tholen) begonnen met de restauratie van het unieke interieur van de Willibrorduskerk. Het kerkje met aangebouwde pastorie dateert uit 1841-1842. Het fraaie interieur bezit o.a. een monumentaal neobarok hoofdaltaar uit de bouwtijd. Het exterieur werd in 1991 gerestaureerd.

In 1993-1994 werd het interieur van de St.-Willibrorduskerk aan de Hoge Molenstraat te **Zierikzee** gerestaureerd. Hierbij werd de grootscheepse modernisering uit 1937 gedeeltelijk ongedaan gemaakt door herbouw van de verdwenen pilaren. De kerk kwam in 1768 tot stand door verbouwing van twee schuren tot een schuurkerk.

De fraaie witgepleisterde neoclassicistische voorgevel werd in 1842 gerealiseerd. Pas in 1931 werd er een torentje op het dak gezet.

Provincie Noord-Brabant

Begin 1994 werd de nieuwe Petruskerk (1962-1963 J. Strik) in **Bergeyk-Hof** afgebroken. De vrijstaande klokkentoren bleef gehandhaafd. De kerk werd toen gebouwd nadat de middeleeuwse gotische kerk te klein was geworden. Door teruglopend kerkbezoek werd de oude kerk weer als parochiekerk in ere hersteld en verdween de nieuwe kerk. Zie verder bijdrage van Wies van Leeuwen.

Breda begint na Rotterdam en Nijmegen de derde stad te worden waar de meeste kerken gesloopt worden. In de afgelopen 27 jaar verdwenen er 6 kerken en binnenkort zullen er 3 kerken gaan verdwijnen. Helaas gaat deze trant nog door. In de jaren '60 en '70 verdwenen de Barbarakathedraal van Cuypers, De O.L.-Vrouwekerk en de St.-Josephkerk (beide van Cuypers' leerling Van Langelaar) en de fraaie Theresiakerk van Wolter te Riele. De Gerardus Majellakerk (1919-1920 noodkerk van J. van Groenendael) verdween in 1987. De Rozenkranskerk (1950-1951 W.J. Bunnik) werd in 1993 afgebroken. Momenteel wachten de gesloten H. Hartkerk (1899-1900/1929-1931 P. van Genk & Jan Stuyt), de Onbevleete Ontvangenskierk aan de Oranjesboomstraat (1932-1933 J. van Groenendael & J. Hurks) en de Driesprongkerk (1924-1925/1949-1950 J. van Groenendael & F. Mol) op de slopershamer. Aanbevolen wordt een artikel in *De Sluitssteen* te schrijven over de geschiedenis van de afgebroken kerken in Breda.

Het schilderachtig gelegen Willibrorduskerkje te **Demen**, gemeente Ravenstein, (1857-1858 P.J.H. Cuypers) aan de Maasdijk werd uitwendig in 1993-1994 gerestau-

reerd. Inwendig kreeg het priesterkoor zijn oude oorspronkelijke polychromie weer terug. Het interieur van het schip wacht nog op restauratie. Kunstkenner en historicus Richard de Beer, werkzaam bij de Stichting Kerkelijk Kunstbezit, is druk bezig om in eigen beheer de oorspronkelijke polychromie van de beelden te herstellen.

In **Eindhoven** heeft de parochie Woensel-Zuid plannen om de monumentale Sint-Pauluskerk aan de Boschdijk/Frankrijkstraat in het stadsdeel Woensel te vervangen door woningen en een kleiner kerkje. Bouw- en sloopvergunning moeten nog worden aangevraagd. De fraaie grote driebeukige neogotische kerk zonder toren werd in 1923-1924 naar ontwerp van J. van Groenendael gebouwd. Een soortgelijke kerk vindt men in Bladel. Actie is dringend nodig om deze kerk van de ondergang te redden.

In 1993 verdween plotseling de Maria Middelaeskerk (1950-1952 Geenen & Oskam) aan de Tinelstraat in het stadsdeel Gestel.

Ook Eindhoven is hard op weg om een kerkensloopstad te worden. In de toekomst zullen er nog meer kerken worden gesloten.

De Sint-Lambertuskerk te **Helmond** is dringend toe aan restauratie. De kerk werd naar plannen van Th. Molkenboer in 1856-1861 gebouwd, waarbij de gotische toren werd ommanteld. Het interieur bezit gelukkig nog de complete neogotische inventaris en polychromie.

In 1993-1994 werd het schip van de Josephkerk (1922-1923 W. te Riele) aan de Tolpost/Bakelsdijk verbouwd tot zaalruimte.

Begin 1995 is men begonnen met de reconstructie in oude staat van de gedachteniskapel van St.-Jozef aan de Bakelsbosch. In 1982 werd de kapel afgebroken na jaren van verloedering en vandalisme. De oorspronkelijke kapel werd in 1948 in de

zgn. 'Bossche-School'-stijl gebouwd naar ontwerp van de gebroeders Dom Hans en Nico van der Laan.

Het nog in oorspronkelijke staat behouden interieur van de imposante Nicolaaskerk (1901-1902 J. van Groenendael) te **Helvoirt** is dringend toe aan restauratie.

In 1994 kwam de restauratie gereed van de Jacobuskerk aan de Hinthamerstraat te 's-**Hertogenbosch**. Ter gelegenheid daarvan verscheen een fraai uitgevoerd boekwerk over de geschiedenis van parochie, kerkgebouw en kunstschaten. De kerk werd in 1906-1907 naar plannen van Jos. Cuypers en Jan Stuyt gebouwd.

Onduidelijk is de toekomst van de Bartjeskerk (III. Antonius en Barbara) aan de Graafseweg. In 1993 werd de kerk wegens instortingsgevaar gesloten. De kerk zal wellicht worden gesloopt. De kerk werd ontworpen door H.W. Valk en werd in 1928 gebouwd.

De H. Geestkerk aan de Rivierenplein in de Aawijk (1964-1965 J.A. Lelieveldt) wordt verkleind. Hierbij verandert het aanzicht ingrijpend. Nadere gegevens volgen nog.

Hopelijk wordt te **Hoogerheide**, gemeente Woensdrecht, eerdaags een begin gemaakt met de broodnodige restauratie van de O.L.V. Hemelvaart-kerk. De kerk verkeert al jaren in een vervallen toestand. De toren werd al in 1980 gerestaureerd. Het koor en de laatste schiptraveeën dateren uit 1882 naar ontwerp van J. van Langelaar. De rest van het schip en de toren van J. van Gils werden in 1910 toegevoegd.

Een klein gedeelte van het koor van de H. Familiekerk te **Langenboom**, gemeente Mill, wordt verbouwd t.b.v. sacristie, dagkapel en vergaderruimte. De kerk werd in 1926-1927 naar ontwerp van Ed. Cuypers gebouwd en is een onderdeel van het Dominicanenklooster.

De kerk van de H. Bernadette Sourbious in **De Maliskamp**, gemeente Rosmalen, aan de Graafsebaan (rijksweg 's-Hertogenbosch-Nijmegen) wordt bedreigd met sluiting. De kleine parochiegemeenschap kan de kerk niet meer onderhouden. Actie is nodig om de kerk op de monumentenlijst te plaatsen en een onderzoek te starten naar de toekomstige gebruiksmogelijkheden van de kerk. De grote onvoltooide kruiskerk werd in 1934-1935 naar ontwerp van de Tilburgse architect J. van der Valk gebouwd. Door geldgebrek werd de ontworpen neoromaanse toren met voorgevel en eerste schiptravee niet gerealiseerd. Vooral het interieur met zijn oorspronkelijke inventaris is zeer bezienswaardig. Bijzonder fraai is het beschilderde gewelf van het priesterkoor met kleine vensters, in 1937 vervaardigd door de Utrechtse schilder J. de Wit.

De toren van de Willibrorduskerk in **Middelbeers** (1925-1926 L. Kooken & C. de Bever) kreeg een restauratiebeurt.

Het interieur van de Antonius Abtkerk te **Mortel**, gemeente Gemert, werd in 1993 door vrijwilligers gerestaureerd. De neogotische kruiskerk werd in 1902-1903 naar ontwerp van C. Franssen gebouwd. Het bezit nog een gaaf neogotisch interieur.

De Gerardus Majella "Visserskerk" te **Oss** (1924-1926/1958-1959 Ed. Cuypers & J. de Reus) aan de Berghemseweg zal worden verbouwd tot parochiekerk van twee samengevoegde parochies in Oss-Oost. De in de jaren '50 gebouwde oostpartij zal worden afgebroken. Het gedeelte van Ed. Cuypers zal blijven bestaan en is op de gemeentelijke monumentenlijst geplaatst. De Johannes Boscokerk (1952-1954 J.A. de Reus) aan de Lijsterlaan zal worden gesloten. De toekomst van deze 'Bossche-School'-kerk is onzeker. Oorspronkelijk zouden beide kerken worden vervangen door een nieuwe kerk.

Begin 1994 werd de Pauluskerk (1962-1963 J.C. van Buijtenen) aan het Julianaplein te **Schijndel** afgebroken. De vrijstaande klokkentoren bleef behouden. Op de plaats van de kerk worden woningen en een klein kerkje gebouwd.

Het interieur van de O.L.V. ten Hemelopnemingskerk te **Someren-Eind** (1956-1958 J. Strik) wordt gehalveerd. Een gedeelte van de veel te grote kerk zal tot gemeenschapshuis worden verbouwd.

Momenteel is men in **Tilburg** nog steeds bezig met de jarenlange restauratie van de St.-Joseph- of Heuvelkerk (1871-1873/1888-1889 H.J. van Tulder). Eind 1994 stonden transept en middentoren in de steigers.

In 1992 werd de koperen torenspits van de Sacramentskerk (1932-1933 M. van Beek) aan de Ringbaan-Oost wegens bouwvalligheid van de toren afgehaald. Sindsdien moet de toren zonder spits doen. Onduidelijk is of de spits herbouwd zal worden, maar ook de toekomst van de met sluiting bedreigde kerk is zeer onzeker.

De parochie Noord-West heeft plannen om een centrale parochiekerk te bouwen ter vervanging van de 4 kerken die men nu heeft. Bedreigd worden de neogotische Hasseltse Rozenkranskerk (1897-1898 A.G. de Beer), de fraaie Theresiakerk (1929-1930 H.W. Valk) in de wijk Veldhoven en de Vredeskerk (1953-1954 N.H. Pontzen) aan de Ringbaan-West. De Goirkesse kerk staat op de monumentenlijst en blijft gehandhaafd. Actie is nodig om met name de Hasseltse en Veldhovense kerk uit de gevarenzone te halen. Inmiddels is door de Stichting Pandenbank Noord-Brabant een rapport gemaakt over de gebruiksmogelijkheden voor de Hasseltse en Veldhovense kerk. Zie verder bijdrage van Wies van Leeuwen.

In het zelfde rapport van de Stichting Pandenbank zijn er gebruiksmogelijkhe-

den gemaakt voor de Antoniuskerk aan de Hoefstraat (1911-1913 Jos. Margry) en de Lovense Willibrorduskerk aan de Enschtosestraat (1921-1922/1937-1938 C. van Hoof & Phil. Donders). Beide kerken zijn de groot en te duur voor de parochie Noord-Oost. Vooral moet zorgvuldig de monumentale Antoniuskerk met zijn nog in oorspronkelijke staat verkerende inventaris worden bekeken. De Pius X-kerk aan de Pater v.d. Elsenplein in de wijk Groenewoud wordt gesloten. Men gaat verhuizen naar de Broekhovense kerk. De "Bossche-School"-kerk werd in 1955-1956 naar ontwerp van J. Hurks gebouwd.

Tilburg begint aardig op weg te gaan om de vijfde kerken-sloopstad te worden. In de afgelopen 20 jaar zijn er 3 neogotische kerken, 2 kerken uit de jaren '20 en 3 naoorlogse kerken gesloopt. De komende tijd zullen er nog meer kerksluitingen volgen.

De grote monumentale Petruskerk (1887-1890 C. Weber) te **Uden** is dringend toe aan restauratie. Momenteel wordt er een restauratieplan gemaakt. Meer nieuws volgt.

In 1994 werd de omvangrijke restauratie van de Lambertuskerk te **Veghel** van Cuypers voortgezet. In voorjaar 1994 kwam de restauratie van de toren gereed.

In **Veldhoven** is de St.-Jozef Werkmankerk (1961-1962 J. Strik) aan de Burg van Hoofflaan in Meerveldhoven in 1991 verkleind. Een gedeelte van de kerk is in gebruik als bibliotheek.

In het voorjaar van 1994 verdween te **Vught** het imposante complex van Huize Voorburg onder de slopershamer. Het neoromaanse complex met fraaie grote neogotische kapel werd in 1884-1885 naar ontwerp van H.J. van Tulder gebouwd. Met de afbraak hiervan verdween weer een belangrijk 19e-eeuws bouwwerk.

Ook de toekomst van de O.L.V.-Middelareskerk aan het Mariaplein ziet er

niet rooskleurig uit. De kerk is veel te groot en te duur voor de parochie. De kerk uit 1933-1934 en ontworpen door A.J. Kropholler ligt karakteristiek aan een plein, omgeven door evenals door Kropholler ontworpen, in rode baksteen gebouwde huizen en een klooster. Aktie wordt geboden om de kerk op de monumentenlijst te plaatsen en een onderzoek te starten naar de toekomstige gebruiksmogelijkheden van de kerk.

In 1993-1994 werd de forse toren van de Corneliuskerk te **Welberg**, gemeente Steenberg, gerestaureerd. De kerk dateert uit 1928 en is ontworpen door de gebrs. Oomen. In 1944 werd de toren zwaar beschadigd bij een poging om hem op te blazen.

Provincie Limburg

Alle door de aardbeving van 13 april 1992 beschadigde kerken zijn weer nagenoeg hersteld.

De gewelven van de Martinuskerk te **Born** worden dit jaar gerestaureerd. Na de aardbeving van 13 april 1992 traden er scheuren op. De neogotische kerk werd in 1905-1906 naar ontwerp van C. Franssen gebouwd. In de jaren '50 werd de oostpartij vergroot.

In juli 1993 werd de Pastoor van Arskerk te **Eygelshoven** (1957 J. Drummen) gesloten. De kerk werd daarna in het voorjaar van 1994 gesloopt. Inmiddels staan op de plek van de gesloopte kerk woningen.

De Carmelietenkerk (H. Hart) aan de Rijksweg-Noord te **Geleen** dreigt binnenkort te worden gesloten en afgestoten. De kerk werd in 1935 naar ontwerp van P.A. Schols gebouwd. Vooral het interieur is zeer fraai en monumentaal. Aktie is nodig om de kerk op de monumentenlijst te

plaatsen en een onderzoek te starten naar de toekomstige gebruiksmogelijkheden.

In 1992 werd het aparte oosters-Byzantijns aandoende Barbarakerkje (1957 A. van Hezik) in de wijk Lindeneuvel gesloten. De kerk wordt gesloopt t.b.v. woningbouw.

In 1994 kwam het herstel van de door de aardbeving van 1992 zwaargehavende St.-Sebastianuskerk te **Herkenbosch** (1948 A. Koene, met belangrijke romano-gotisch mergelstenen koor) gereed. Op 14-7-1994 werd op de romp van de toren een nieuwe spits geplaatst. Het aanvankelijke plan om de kerk te slopen en te vervangen door nieuwbouw werd door monumentezorg tegen gehouden i.v.m. de belangwekkende en zeldzaam voorkomende middeleeuwse koorpartij.

In 1993-1994 werd de uitwendig witgesausde Margaritakerk te **Ittervoort** (1935 J. Franssen) ontdaan van zijn witkalk.

De toren van de neoromaanse Martinuskerk te **Linne** (1897-1900 C. Franssen) kreeg zijn oude 16 meter hoge spits weer terug. Na zware oorlogsschade kreeg de toren na de oorlog een nooddakje.

De monumentale Lambertuskerk te **Maastricht** (1913-1916 J. van Groenendael) aan het Koningin Emmaplein is nog steeds gesloten wegens instortingsgevaar. Men probeert de kerk te behouden. De aanvraag voor plaatsing op de rijksmonumentenlijst is door de gemeente ingediend bij de RdMz. Hopelijk valt dit jaar de beslissing.

Aan het Christoffelplein in de wijk Caberg wordt een bouwplan gemaakt voor nieuwbouw van een winkelcentrum, pastorie en een kerk. Hiermee is het lot van de Christoffelkerk (1960-1961 B. Salemans) bezegeld.

Advertentie

Te koop aangeboden:

- *De St.-Janskerk te 's-Hertogenbosch. Werken van het Prov. Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, 1895*
- *Beschrijving van de Grafelijke Zalen op het Binnenhof te 's-Gravenhage. In opdracht van den Minister van Waterstaat bewerkt door de Commissie van Advies en uitgegeven door de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, 's-Gravenhage, Mouton & Co, 1907*
- *De Katholieke Kerken in Nederland. Dat is de tegenwoordige staat dier kerken met hunne meubeling en versiering beschreven en afgebeeld. Uitgegeven onder leiding van Dr. P.J.H. Cuypers. Tekst door Jan Kalf, 1906. Aflevering 1 t/m 22*

Voor verdere informatie: W.J. Renders, telefoon werkdagen: 010 - 44 00 321, thuis: 010 - 4 18 28 69.

Colofon

Nieuwsbrief Cuypersgenootschap

Uitgave van het Cuypersgenootschap. Verschijnt driemaal per jaar. Mededelingen, wetenswaardigheden, brieven en korte artikelen kunnen worden ingezonden. Opgenomen artikelen weerspiegelen niet noodzakelijkerwijs de zienswijze van het bestuur.

Redactie: Drs. H.A. Landheer en L.M.Th. Swart. Utrechtstraat 122, 2408 GK Alphen aan den Rijn, telefoon 0172 - 47 59 08
Electronisch: RSwart@Geo.TUdelft.nl
Correspondent kerken: L.W. Dubbelaar
Ontwerp en TeX-zetwerk: L.M.Th. Swart

De Sluitsteen

Wetenschappelijke uitgave van het Cuypersgenootschap. Verschijnt tweemaal per jaar.

Cuypersgenootschap

Het Cuypersgenootschap, opgericht op 15 januari 1984, is een vereniging tot behoud van negentiende- en twintigste-eeuws cultuurgoed in Nederland.

Secretaris: dr. B.C.M. van Hellenberg Hubar, Burgemeester Minkenberglaan 11, 6109 AL Ohé en Laak, tel. 0475 - 55 17 94

Ledenadministratie en penningmeester: G.M. van Kleef, Jonkerlaan 26, 2242 GE Wassenaar, telefoon 070 - 514 06 94, 070 - 441 84 41 (kantoor), telefax 070 - 441 84 00

Het lidmaatschap kost f 35 per jaar. Giften aan het Cuypersgenootschap zijn aftrekbaar voor de belasting

Postbank: giro 4835002 te Wassenaar
Kamer v. Koophandel Roermond v 176721

Cuypersgenootschap regio Amsterdam
Secretaris: M.B. de Roever, Milletstraat 26, 1077 ZE Amsterdam, telefoon 020 - 676 40 24 of 572 02 15 (werk), fax 020 - 675 05 96

ISSN 1382-9920